

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ПАРАДИГМАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Көркем мәтін мен жазушының бүкіл шығармасында жалқы есім саны әртүрлі болып келуі мүмкін. Барлық жалқы есім ономастикалық кеңістікті немесе мәтін ономастиканы құрап, разрядтары мен басқа да белгілеріне қарай бірнеше топтарға бөлінеді. Ономастикалық кеңістікке жалқы есімнен жасалған туындылар мен әртүрлі авторлық окказионализмдер, есімдікті субституттар, перифраздар кіреді.

Мәтін ономастиканы, оның құрамы, жалқы есім таңдауы мен мәтін ішінде байланысы жанр заңдылығы мен жазушының көркемдеу тәсіліне, әдеби шығарма түрі мен поэзия құрылысы, мәтіннің сюжеттік-тақырыптық мазмұнына сәйкестігімен, жалқы есімнің эстетикалық мәніне тікелей байланысты. Осы арқылы әр жазушының өз «ономастикалық әлемі» болады және де ол басқа да тілдік құралдар сияқты жазушының көркем идеясын білдіреді. «Ал бұл «ономастикалық әлем» органикалық түрде көркем шығарманың ішкі әлеміне кіреді, оның бірліктері болмысты суреттеу үшін қызмет атқарады және бір бірімен жүйелі түрде байланысып, көркем шығарма кезеңі мен кеңістігінде өмір сүреді», — дейді Д.С. Лихачев [1].

Авторлық қолданыстың жалпы жүйесімен байланыстан басқа жалқы есім кез келген көркем мәтінде өзекті болады, яғни олар әркез бір нәрсе туралы ақпарат береді, өзінің көркемдеуші қызметін атқара отырып, әртүрлі коннотативті мағынаға ие болады. Әдебиет ономастикасын зерттеуші әр атау-

дыңсемантикалық жағынан жұмбақ екенін және оны жалқы есімнің жалпы тілдік және халық санасындағы мәдени-психологиялық коннотациялары мен жазушының эстетикалық міндеттеріне сүйене отырып ашу керектігін естен шығармау керек. Әдеби шығарма құрамына таңданып, енгізілген жалқы есім қызметіне сөздің көркем-бейнелік мағына ерекшелігі кіреді. Олар мағыналы және әлеуметтік ерекшелікке ие.

Мәтіннің ономастикалық кеңістік белгісі ретінде поэтикалық есімнің көркемдік мәні оның формасында (фонетикалық, морфологиялық) да, номинативті, әлеуметті-коннотативті, сөзжасамдық, мәтін түзушілік, эстетикалық мағынасында болады. Сонымен бірге ономастикалық кеңістікті жүйелі талдау қиындығы көркем мәтіннің жалқы есім семантикасына ықпал етуші барлық ономастикалық білімге автор ие болу керектігінде.

Жеке автор стилі немесе бір шығарма ішіндегі жалқы есімді зерттеу келесі параметрлер бойынша топтастырылған ономастикалық құралдарды толық талдаудан басталады. Біріншіден, мәтіннің ономастикалық кеңістігіндегі жалқы есімнің денотативтік мағынасы бойынша. Біз онда стилистикалық мағыналық пен жиі қолданысы бойынша маңызды орынды алатын антропонимдер – топонимдер (гидронимдер); топонимдер – урбанонимдер; антропонимдер – зоонимдер; ақиқат антропонимдер – мифонимдер (теонимдер); хрематонимдер – тауар белгілері си-

яқты қарама-қарсы онимдердің тақырыптық разрядтарын аламыз. Антропонимдер: жеке тұлға есімі – тегі; кісі есімі + тегі – лақап аты; кісі есімі - әкесінің аты т.б. болып бөлінеді.

Аталған бірліктер көркем мәтін ономастикалық кеңістігінің өзегін құрайды, сонымен қоса олар ономастикалық кеңістіктің шектік кеңістігін құрайтын, мәтін ішінде талдауды қажет ететін басқа да ономастикалық атаудың мәтін ішіндегі құралдарымен тығыз байланысты болады. Дегенмен көркем мәтін номинациясының тек окказионалды құралдары қолданылатын көлемі кішкентай көркем шығармаларда кездеседі. Сондықтан да екінші қарама-қарсылық – көркем мәтін көркем номинация тәсілі – ономастикалық узуалды лексикалық құралдар мен окказионалды, мәтін ішіндегі, жеке автор қолданысындағы атауларға қарсы қойып талдауға мүмкіндік береді.

Әдебиет ономастикасында антропонимдер – кейіпкерлерді және шығарма ішіндегі басқа да аталған тұлғаларды атауда әртүрлі тәсілдер мен варианттары көбірек зерттелген. Антропонимдік лексика кез келген көркем мәтін ономастикалық кеңістігінің өзегіне жатады.

Көркем мәтін ономастиканыңдағы жалқы есімдерді қарастырудың үшінші жағы – халықтың ұлттық атауына қатыстылығы бойынша, мұнда бірнеше қарама-қарсы түрлер бөлінеді: ақиқат – ойдан шығарылған, ал ақиқат атаулар өзіміздікі – бөтен болып бөлінеді; ескі – жаңа; жиі қолданылатын – жиі қолданылмайтын.

Көркем мәтін біртұтас, эстетикалық ұйымдас-тырылған жүйесінде ономастикалық лексика қолданысының келесі түрлері бөлінеді:

1. Жалпы қолданыста барлық әлеуметтік-сөйленім коннотациясын сақтаған және нақты атау иесіне тиесілі, дәуірдің нақты есімдер жинағынан алынған есімдер мен атаулар. Олар негізінен тарихи және мемуар-биографиялық жанрадағы шығармаларда көптеп кездеседі. Мысалы, *Абылай хан, Кенесары, Амангелді Иманов, Отырар, Сайран, Алтын Орда, Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Ұлықбек* т.б.

2. Мәтін ішінде жаңа объектке тағылған жалпы қолданыстағы есімдер мен атаулар (кейіпкер, қала, ауыл т.б.). Мұны мәтін ішіндегі трансонимизация деп айтуымызға болады.

Басты кейіпкерлерді атауда автор шығармашылығының ролі туралы біздің көзқарасымыз мәтін ішіндегі көркем-эстетикалық мәні, кейіпкер, дәуірмен ассоциативті және тығыз байланысына қатысты болады.

3. Белгілі бұрын басылып шыққан әдебиет атауларының (кейіпкер, жазушы) жаңа кейіпкер (ұқсас) атаулары ретінде қолданысы. Бұл көркемдеуші тәсіл стилистика мен поэтикада «аллюзия» және әдеби реминисценция (жаңа типтер мен кейіпкерлерді бейнелеуде белгілі ономастикалық атауды қолдану) деп аталады.

4. Авторлық түрлендірудің төртінші түрі – жартылай ақиқат есімдер мен атаулар, яғни тарихта болған ақиқат есімдер мен тектерді автордың фонетикалық өзгертіп тілдік модельдерге салып қолдануы. Бұл жағдайда жазушы протоним (нақты тарихи атау) арқылы криптоним – ойдан шығарылған кейіпкерді атау үшін жасырын ономастикалық атауды жасайды.

5. Автордың белгілі бір модельдер бойынша семантикасы айқын, ішкі формасы «сөйлейтін» есім, тегі мен лақап аттары. Сөз семантикасы, тура уәжділік мұндай атауларда әлеуметтік-анықтаушы қызметін атқарады, кейіпкердің басты ісін, мінезін айқындайды. Мұндай «тура сөйлейтін» есімдердің қолданысы әдеби классицизм дәуірінен бастау алады, орыс әдебиетінде ХVIII ғ. аяғы мен ХІХ ғасырдың басынан комедия мен мысалдарда кездесе, қазақ әдебиетінде сонау ислам дінін қабылдағаннан бастау алады десек те болады, мәселен: *Қарабай, Атымтай Жомарт*, бертін келе *Шығайбай, Алдар көсе, Судыр Ахмет* т.б.

Уәж (мотив) – тілдік құбылыс ретінде бір белгінің атау арқылы көрсететін акті, атау берер алдында қолданылатын еңмаңызды сатысы. Уәждену – лексикологияның сөз бен ұғымның атау беру кезіндегі байланысын, сонымен қатар, сөздердің уәждену қалпын қарастыратын белгісі [2]. Сонымен, уәж – атауда көрсетілген бір заттың ерекшелік белгісі. Ат қоюда өмір шындығы мен тұрмыс тіршілігімен сабақтасып жатқан белгілі бір затты танып білуде ажыратқыш белгілерді қолдануы жайында Ж.А.Манкеева былай атап көрсеткен: “Қандай да болмасын заттың атауы тек атап қана қоймай, сонымен қатар, оны танытады. Ал тану, я анықтау белгілі бір халықтың тарихи даму жағдайы аясында іске асқандықтан ол тілдік ұжым өмір сүретін нақты жағдайларға байланысты әртүрлі болады.

Әр түрлі ұжым бір затты өзінің күнделікті тәжірибесінде кездесіп қолданылатын жағынан танылып, оны өзіне таныс құбылыстармен байланыстыратыны белгілі. Яғни ат қоюда (номинацияда) өмір шындығы мен тұрмыс болмысы тіл фактілеріне айналып, халықтың тұрмыс тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі әр түрлі заттар түрінде тілде

сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып танығаннан кейін барып ат қояды. Мұндай ажыратқыш белгілер әр түрлі болуы мүмкін. Мысалы, түрі-түсі, қызметі, көлемі, орналасқан орны, басқа затқа қатысы, т.б. әр түрлі ішкі және сыртқы қасиеттер. Тіл білімінде ол белгілерді уәждер (мотивтер) деп атайды. Уақыт өте келе ол белгілердің көбі өзгеріп, көмескіленіп, әртүрлі тарихи, әлеуметтік, экономикалық жағдайларға байланысты ұмытылуы да мүмкін. Бірақ атау тілде өмір сүре береді» [3].

Н.В.Подольскаяның анықтауынша, уәжделген деп кез келген жалқы есімдердің атау берудегі уәжді ашуға мүмкіндік беретін негізі бар, кішкене де болса елеңберетін мағынасы бар атауларды айтады. Атаудың уәжі объектіге атау таңдаудағы экстралингвистикалық себептері болып табылады. Ономастикалық материалдың уәжді және уәжделмеген деп бөлінуі дәстүрлі. Бұл қатынастардың дамуы жайында лингвистикада, сонымен қатар, ономастикада жазылған еңбектер көп. Олар В.Т. Топаров, А.Н.Яценко және т.б. ғалымдардың еңбектерінде бейнеленген [4; 5].

Шығу тегі айқын, ішкі формасы «сөйлейтін» жалқы есімдер көркем мәтінде тура уәжді болып келеді, яғни аталған кейіпкер, әлеуметтік тип, мінезі атау семантикасы немесе формасы арқылы «тура анықталатын» болып табылады. Мәселен, *Көңбай*, *Малсақ қызы Дарига*, *Шомбал қызы Талига*, *бригадир Қоғамбай*, Көзіне оныңкөз жетпейтін бұл ауылда теңкелер, Сондықтан да *Танакөз* деп атайтұғын жеңгелер (М.Шаханов), *Талысбай*, *Келімбай* (К.Әзірбаев) т.б.

Лақап ат – көркем мәтін антропонимиясында тура немесе жанама семантикалық мағыналы еңуәжделген түрі. «Сөйлейтін» тегі мен лақап аттарында бағалауыштық стилистикалық экспрессия этимологиялық мағынаның атауда айқын болуынан шығады. Бұл туралы В.А. Никонов жақсы жазған. «Сөйлейтін», «мағыналы» есімдер туралы көп жазылған. Бұл терминдер лексикалық негіздің этимологиялық мағынасы кейіпкердің мінезін бірден ашады: *Правдин*, *Свиньин*, *Скотинин*... Бұл есімдер зұлымның немесе орта ғасырлық театр кейіпкерінің бетпердесі сияқты, көрермендер бірден кейіпкердің қандай екенін аңғарады. Мұндай тура мінездеме ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысындағы орыс комедиясында көп кездеседі» [6].

Т. Жанұзақ «Қазақ есімдерінің тарихы» атты кітабында: «Көркем әдебиетті, әсіресе, жазба әдебиетті дамытуда фольклордың маңызы орасан зор. Ал халық антропонимиясын байытудағы фольклордыңорны тым ерекше. Ондағы кейіпкерлердің есімдері мен образдары бүгінгі ұрпақтарға жетіп, өмірде, күнделікті тұрмыста әлі де кеңінен қолданылып жүр», – дей келе, А.М. Горькийдің фольклор туралы, ондағы кейіпкерлер жайында, олардың есімдерінің лингвистикалық табиғаты жөнінде айтқан пікірін келтірген [7, 24].

ӘДЕБИЕТ

1. *Лихачев Д.С.* Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. 1968. № 8.

2. *Гинатулин М.М.* К исследованию мотивации лексических единиц на материале наименований птиц: Автореф. дисс... к.ф.н. Алма-Ата, 1973. С. 64.

3. *Манкеева Ж.А.* Мәдени лексиканыңұлттық сипаты. Алматы: Ғылым, 1997. 148 б.

4. *Топаров В.Н.* Некоторые соображения в связи с построением теоретической топонимики // Принципы топонимики. М., 1964. С. 35.

5. *Яценко А.И.* Лингвистический анализ микропонимов определенного региона. Вологда, 1977. 146 с.

6. *Никонов В.А.* Имена персонажей. М., 1965. С. 413.

7. *Жанұзақов Т.* Қазақ есімдерініңтарихы. Алматы: Ғылым, 1971. 218 б.